

LUTHER TAPASZTALATI HÁZASSÁGTEOLÓGIÁJA

[...] nehogy valaki letorkoljon, és azt mondja, hogy olyan dolgokról beszélek, amiket nem tapasztaltam meg, és hogy szavaimban több az epe, mint a méz. Én azonban az Írás szerint beszélek róla, amely több bizonyosságot ad nekem, mint minden tapasztalat, és nem csap be.

(Luther: A házasságról, 1522)¹

A késő középkor tanítása a házasságról és az ehhez kapcsolódó kánonjogi gyakorlat ugyanolyan jól artikulált és strukturált volt, mint az élet és a vallásosság más kérdései esetében: a házassági akadályoknak összesen 18 esetét ismerték, s az ezekből fakadó felmentési és érvénytelenítési eljárások is hierarchikus rendet követtek. Ezt a lépcsőzetes, graduális rendszert vonta kétségbe Luther azokkal az egyszerű tételekkel, hogy a házasság nem szükséges rossz, hanem Isten ajándéka, nem szentség, azaz kegyelmi eszköz, hanem teremtetési rend, és nem a kánonjog szabályozza, hanem a Szentírás.

Berndt Hamm gradualizmusnak nevezi azt a későközépkori felfogást, melyet alapjaiban rendített meg a reformáció háromszoros „*sola*”-ja. A graduális világképben a bűnös ember fokozatosan, több lépcsőben lesz igazzá és nyeri el az üdvösséget, kezdve a földi időben s befejezve a mennyei örökkévalóságban, jócselekedetek és az egyházban kiszolgáltatott kegyelmi eszközök révén, keresztül a tisztítótűzön, végül pedig az utolsó ítélet aktusában. Ezt a lépcsőzetességet tükrözi az evilági egyháznak és a szentek galériájának hierarchikus szerkezete, a bűnök különböző súlyú besorolása és a vezeklési formák rangsora, a szerzetesi fogadalmak és az egyházi rendek fokozatai. A reformátori tanítás nem egyes dogmáknak az elutasítása vagy mindennapos visszaéléseknek a kritikája, hanem a graduális rendszernek magának kategorikus tagadása, amennyiben az emberi közreműködés hiábavalóságát, a feltétel nélküli megigazolást hirdeti, kárhoztatja a jócselekedetek, a vezeklés, a kegyességi

1 WA 10. II. p. 299.

formák, fogadalmak érdemszerző, elégtétel jellegét. Az addig kifejezetten pluralista világot egyetlen erőter mentén rendezni át, egyszerűsíti le, egyetlen papi-polgári rendbe sorol püspököket, szerzeteseket, világiakat. Hagyományos kifejezéssel ez az utóbbi az egyetemes papság; Berndt Hammnál pedig a folytonosságot hangsúlyozó modellben: *normative Zentrierung*. Az „evangéliumi” tanítás kétségbe vonta a hagyományos játékszabályok létjogosultságát, s helyette a régivel egyetlen ponton sem összeegyeztethető új rendszert kínált, ez fogalmazódott meg a közismert éles alternatívákban, mint pl. nem érdemből, hanem kegyelemből; kötöttség helyett szabadság; emberi találmányok helyett a Szentírás szava.²

Kifejezetten a házasságról először egy 1519-es sermójában írt (*Sermon von dem ehelichen Stande*, WA 2: 166–171.), majd 1520-ban *Az egyház babiloni fogsága* c. reformiratóban. Ez utóbbi a hét szentség kérdéséről tárgyalja, ezért mint a hét egyike a házasság is szükségszerűen helyet kap benne (ugyanígy a papi rend tárgyalásánál a nőtlenség és a szüzesség kérdése).

Az egyház babiloni fogsága természetesen a par excellence szentségről, azaz az oltáriszentségről értekezik a legrészletesebben, de a házasságról szóló fejezetben találjuk a legszenvedélyesebb exkurzusokat. Luther itt mintha meghirdetné a házasság hetének programját és általánosan azt követeli, hogy inkább több legyen a házasságból, mint kevesebb. Ez konkrétan a házassági akadályok és a bigámia-felfogások elleni hadjáratot jelenti számára. A házassági akadályok kérdéséről tudja a Leviticus 18 rendelkezéseire való hivatkozással, mely tudvalevőleg nagyvonalúbb volt, mint akár a középkori, de akár a modern gyakorlat is: itt még az unokahúg sem számított a tiltott személyek körébe. A bigámia problémáját pedig Luther olyan kreatív módon kezeli, mintha a „jobb a kettő, mint az egy, ha Isten akarátának betöltéséről van szó” lenne a vezérelve. „Nyíltan szólva én a válást felettem gyűlölöm, úgyhogy a válásnál inkább pártolom a bigámiát.”³ Ezeket a gondolatokat ráadásul egy olyan országban vetette papírra, mely a bigámiát mint bűncselekményt üldözte és halállal sújtotta.

2 Gerhard Ebeling: *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*. Ford. Szita Szilvia. Budapest, 1997, Magyarországi Luther Szövetség. /Magyar Luther Könyvek 6./ pp. 16–17.; Berndt Hamm: *A reformáció hajtóerői. Lelkipásztor* 86 (2011) pp. 407–408.

3 LVM 2. p. 320.

Lássunk egy ilyen exkurzust:

„A következő esetet bocsátom vitára: egy impotens férfi házastársa nem tudja, vagy talán nem szeretné férje képtelenségét annyi tanúvallomással és akkora felhajtással törvényesen bizonyítani, ahogyan ezt a jog megköveteli, mégis gyermekeket szeretne, vagy nem bírja az önmegtartóztató életet. Én azt tanácsoltam volna neki, beszélje rá férjét a válásra, hogy feleségül mehessen egy másikhoz, megelégedve azzal, hogy kettejük lelkiismerete, valamint saját tapasztalatai több mint elegendően bizonyítják férje impotenciáját. A férj viszont nem hajlandó erre. Ekkor a következő tanáccsal élnék, hogy a férfi beleegyezésével (aki tulajdonképpen már nem is férje, csak egyszerű, szabad lakótársa) egyesüljön egy másikkal (mondjuk, a férfi testvérével), lehetőleg titkos házasságban, úgyhogy gyermekeiket az ún. „vélelmezett” apának tulajdonítsák. Elnyerheti-e ez az asszony az üdvösséget? Szerintem: igen! Mert a férje impotenciáját érintő megtévesztés és tájékoztatatlanság itt házassági akadály; a törvények zsarnoksága azonban nem engedi a válást; ám az asszony az isteni törvény szerint szabad és nem kényszeríthető önmegtartóztatásra. A férjnek ezért biztosítani kell az asszony jogát, és átengedni őt egy másik férfinak, hiszen ez csak a látszat szerint a felesége. Továbbá, ha a férfi nem enged és a különélésbe sem egyezik bele, akkor én azt tanácsolnám az asszonynak – mielőtt „égni” kezdene, vagy házasságtörésre kerülne sor –, hogy keljen egybe egy másik férfival, elmenekülve vele egy távoli, ismeretlen helyre. Mi mást tanácsolhatnánk különben valakinek, aki folytonosan ki van téve a saját vágyából támadó veszedelmeknek?”⁴

Az ilyen és hasonló ötleteléseket Melanchthon és Luther más munkatársai rettenetesen kínosnak tartották, és később, amint tudták, kíméletlenül kiirtották a mű szövegéből (erre még tanulmányom végén visszatérek). A Luther halála utáni kiadások ezért már mind ezen megbotránkoztató exkurzusok nélkül jelentek meg egészen az e szövegváltozatokat feltáró weimari kiadásig. Így aztán a Masznyik-féle magyar fordítás sem tartalmazza őket. Beszédes jelenség, hogy Luther a hét szentség közül egyedül a házassági fejezetben ragadtatta magát ilyen kitérőkre, s kollégái utóbb egyedül a házassági fejezetet húzták meg, sok oldalnyi szöveget törölve belőle.

Igen árulkodó az idézett részletben többször is előforduló „tanács” szó. Luther lelkigondozóként közelíti meg a kérdést és véleményét gyónási tanácsként fogalmazza meg. Tehát meg sem próbálkozik a jogi vagy

4 LVM 2. p. 319.

teológiai érveléssel, közvetlen bibliai hivatkozásokat nem is alkalmaz, kizárólag a megkísértett lelkiismeretet látja maga előtt.

„Életemben sok titoknak lettem gyónás keretében részese s tanácsot is adtam, részben a pápaság alatt, részben azután, amely tanácsokat, ha nyilvánosságra kerültek volna, meg kellett volna tagadnom, vagy a tanács magyarázatául az egész esetet fel kellett volna tárnom. Az ilyen dolgok nem tartoznak sem a világi bíróságra, sem a nyilvánosságra, itt Isten személyesen tart ítéletet és ő ad tanácsot a léleknek, amikor a világ szemében már sem a jog, sem a tudomány nem segíthet. A kolostori mesterem, egy pompás öregember szintén sok ilyet tapasztalt és egyszer ilyen sóhajtasra fakadt: »ezek olyan fonák és kétségbeesett ügyek, hogy itt nem segíthet sem bölcsesség, sem jog, sem józanság, Isten jóságára kell bízunk őket«. Ilyen tapasztalat alapján jártam el ezúttal is az isteni jóság alapján.”⁵

Ezzel mindjárt el is jutottunk e tapasztalati házasságteológia kettős gyökeréhez. Luther, a nőtlen szerzetes (aki a szerzetesi fogadalmak megkérdőjelezése után is még évekig küzd az ellen, hogy barátai bekössék a fejét és sok más társa után őt is a házasság igájába kényszerítsék) hivatkozik nemcsak a teremtési rendre, az isteni rendelésre és a mózesi törvényre, hanem explicit módon egyrészt a Szentírásban fölhalmozódott sok évszázados tapasztalati tudásra, valamint implicit módon a szerzetesi lelkigondozói gyakorlat szintén sok évszázados hagyományára és gyóntatótól gyónóig öröklődő, le nem írható tudományára.

Az egyház babiloni fogságának a házasságjogot megreformáló exkurzusai természetesen nem maradtak titokban a közvélemény előtt. Az irat ugyan eredetileg latin nyelvű volt, de Luther egyik ellenfele (Thomas Murner) nyomban kiadta németül, hogy a szerzőt széles körben kompromittálhassa.⁶ A házasságvita így tevődött át a népnyelvi közegbe.

Luther a Wartburg várából való visszatérte után (1522) jutott megint hozzá, hogy felvehesse a kesztyűt. A *házaséletről* c. német traktátusában (WA 10 II. pp. 275–304.) válaszolt a bírálatokra és szötte tovább reformgondolatait. A fent idézett példát a támadások kereszttüzeiben így magyarázta el újra:

5 LVM 7. p. 636. (3493. sz.).

6 VD 16. L 4194–4195.

„Ezekre vonatkozóan tanácsot írtam a gyóntató atyáknak arra az esetre, ha hozzájuk megy egy férfi vagy egy nő, és tanácsot kér arra nézve, hogyan viselkedjék az ember, ha házastársa nem tudja teljesíteni házasi kötelességét, és mégsem tud lemondani arról, mivel érzi magában a sürgetést arra, hogy mint Isten más teremtményei is, szaporodjék. Ezzel kapcsolatban azzal vádoltak meg, hogy azt tanítottam: ha egy férfi nem képes kielégíteni felesége érzelmi vágyát, akkor az menjen más férfihez. Ne törődj ezekkel a bolond hazugokkal! Krisztus és apostolai szavát kiforgatták, miért ne forgatnák ki akkor az én szavaimat is. Hogy kinek lesz kára ebből, meg fogják látni. Ténylegesen ezt mondtam: Ha egy nő képes a házasságra, és házasságra képtelen férfit kap, és nem akar tisztességtelen lenni, viszont a nyilvános rend által parancsolt úton nem mehet hozzá máshoz – kivált, hogy a pápa itt ok nélkül sok tanút és nagy költséget követel, akkor mondja azt a férjének: »Nézd, kedves férjem, te nem vagy képes teljesíteni kötelezettségedet, és becsaptad ifjú testemet. Továbbá veszélybe hozod becsületedet és lelkem üdvösségét. Ami köztünk van, az Isten előtt nem házasság. Engedd meg nekem, hogy titokban házasságban éljek a fivéréddel vagy legközelebbi rokonoddal, te viszont névlegesen a férjem maradsz, hogy tulajdonod ne jusson idegen örökösök kezébe. Készségesen engedd a magad részéről, hogy becsapjalak, ahogyan te beleegyezésem nélkül becsaptál engem!« Továbbá azt mondtam, hogy ebben az esetben a férfinak kötelező beleegyeznie, és így segítse hozzá feleségét a házassági nemi élethez és gyermekekhez. Ha nem akarja ezt tenni, akkor az asszony titokban hagyja el őt, menjen másik országba, és ott kössön házasságot. Ezt a tanácsot adtam akkor, amikor még elővigyázatos voltam.”⁷

A kibontakozó vita azonban már minden elővigyázatosságot feleslegessé tett, így Luther tovább emelhette a tétet: „Most azonban rámenősebben járnék el, és keményen elpáholnám az olyan férfit, aki bolonddá tesz egy nőt. [...] Olyan fontos dolgokban, mint a test, a tulajdon, a becsület vagy az üdvösség, az embernek nem szabad könnyelműen az orránál fogva vezetnie felebarátját.”⁸

Azokban a házasságjogi állásfoglalásokban és lelkigondozói tanácsokban, melyek Luther leveleiben a következő évekből maradtak

7 WA 10. II. p. 278. Gromon András fordítása, megjelenése várható: LVM 4. kötet. A lelkigondozói példa két előadása között (1520 és 1522) feltűnő stiláris különbségek vannak, ezek a latin és a német nyelvű megfogalmazásokra vezethetőek vissza. Utóbbi nyelven Luther sokkal előbbben és érzékletesebben tudta kifejezni magát.

8 WA 10. II. p. 279. Gromon András fordítása.

ránk, ugyanezt a gondolatmenetet követi Luther: szükséghelyzetben a még rosszabbat elkerülendő megengedi a bigámiát. Megközelítésében nyilvánvalóan nem játszik szerepet az a különbség, hogy időközben maga is megnősült. 1527-ből idézek egy ilyen levélrészletet: „Ha úgy áll az ügye annak az embernek, ahogy előadta, akkor úgy vélem, engedjétek neki megtartani a feleségét, mivel az első férje oly régen elhagyta azt, emez pedig az asszonnyal együtt mindenféle veszélynek kitette magát. Ez a véleményem.”⁹

A következő szakvéleményben ennél részletesebb érvelést találunk:

„Ha ez a Hans Behm háztartását asszony nélkül nem tudja vagy nem szeretné ellátni, mint írja, akkor nem tudom elkerülni, sem megtiltani neki, hogy másik feleséget vegyen. Azt hiszem, Isten előtt bocsánatot nyer, mert előző felesége szándékosan vált el tőle és bocsátotta el őt végleg, azaz joggal tekinthető halottnak, férje pedig szabadnak. De ha az asszony nem egyezett volna ebbe bele, az egészen más tényállás volna, hiszen mindenütt annyi önkényes dolog történik házasság címén, hogy nem lehet egykönnyen annyi botrányt elnézni.”¹⁰

Az Aurifaber-féle levélkiadás bevezetőjében magyarázatul ehhez még hozzáfűzi: „a leprássá lett asszony önként, férjétől nem kényszerítve ment a pegaui ispotályba, és hozzájárult, hogy férje egy másikat vegyen el”. Hogy ez valós háttér-információ volt, vagy csupán Luther állásfoglalását mentegető utólagos fikció, már nem dönthető el. Annyiból mindenképpen tanulságos, hogy az ilyen példákban visszatérően éppen a lepra lesz a válást és újravezetést igazoló jogalap. Az idézet utolsó mondatából az is kitűnik, hogy Luthert már foglalkoztatják a házasságreform visszaélészerű kinövései. Főleg az, hogy egyes anabaptista csoportok ugyanakkor már az ószövetségi poligámiát igyekeztek feléleszteni. A cseh huszita püspök idevágó kérdésére válaszolta ugyancsak 1527-ben: „A zsidóknál és a pogányoknál valaha megengedett többnejűséget a keresztények körében nem lehet őszintén helyeselni és jó lelkiismerettel kipróbálni, kivéve rendkívüli szükséghelyzetekben, amikor a házastársak lepra vagy hasonló ok miatt válnak el.”¹¹

Látszólag a fenti sorba illeszkedik egy pár hónap különbséggel született további állásfoglalás, mely tartalmilag is fedí az eddig idézetteket: az ósatyák poligámiája nem példa a keresztények számára – kivéve a lepra

9 LVM 7. p. 461. (1122. sz.).

10 LVM 7. p. 466. (1134. sz.).

11 LVM 7. p. 452. (1089. sz.).

esetét:

„A másik ügyben az a hűséges figyelmeztetésem és tanácsom, hogy senkinek (de különösen a keresztényeknek) ne legyen egynél több felesége. Nemcsak azért, mert ez botrányos, s a szükséghelyzetet kivéve egy keresztény sem okozhat botrányt, sőt ezt gondosan kerülnie kell, hanem azért is, mert ebben a kérdésben semmiféle isteni ígét nem kaptunk, ami megerősítene abban, hogy Isten ezt jó néven venné a keresztényektől. A pogányok és a törökök tegyenek, ahogy akarnak! Néhány ősatyának több felesége volt ugyan, de erre a szükség kényszerítette őket, mint Ábrahámot, Jákobot és aztán sok királyt, akikre hozzátartozóik özvegyei örökségképpen háramlottak Mózes törvénye szerint. A kereszténynek viszont nem elég az atyák cselekedeteit néznie, hanem olyan isteni ígére van szüksége, mely neki szól, hogy lelkiismeretében megerősítse ugyanúgy, ahogy az ősatyáknak szólt. Mert ha sem kényszer, sem indok nem volt erre, akkor az ősatyáknak sem volt több feleségük, mint Izsáknak, Józsefnek, Mózesnek és sokaknak. Ezért nem tudom ezt a dolgot tanácsolni, inkább lebeszélek róla, különösen a keresztényeket. Kivéve, ha különleges szükséghelyzet állna fönn, mint amikor a feleség leprás vagy más szakította el a férjétől.”¹²

A fenti, 1526-ban íródott szövegben érdekes egyrészt az a Lutherre jellemző differenciálás: vajon melyik ige szól a keresztényeknek?¹³ Ez a szempont ugyanis elsikkadt több korábban felidézett helyen is, pl. a Leviticusra történt hivatkozásoknál, mely törvényt Luther szelektíve, kizárólag a házasságjogban tartotta követendőnek, míg rituális kérdésekben mint speciálisan zsidóknak szóló előírást sorolta be. De még érdekesebb a levél címzettje, Hesseni Fülöp tartománygróf, s ezzel már el is jutunk a lutheri házasságreform végjátékáig.

Hesseni Fülöp 1540-ben napvilágra került bigámiájáról a legpontosabb értesüléseket éppen Luther leveleiben olvashatjuk,¹⁴ ezért itt megelégszem egy összefoglaló értékeléssel: A Schmalkaldeni Szövetség katonai vezetője elhidegülve még gyermekkorában eljegyzett, majd igen fiatalon elvett feleségétől (annak beleegyezésével) második, titkos házasságot tervezett. Tépelődésébe – gyónás formájában – bevonta állandó tanácsadóját, Martin Bucert és rajta keresztül a wittenbergi teológusokat is. Mikor Luther a paráznaság, házasságtörés, válás vs. második házasságkötés

12 LVM 7. pp. 441–442. (1056. sz.).

13 Vö. LVM 5. p. 351.

14 LVM 7. p. 633, pp. 635–637. (3462. és 3493. sz.).

dilemmával szembesült, korábbi felfogását ismerve egyértelmű lehetett számára a választás. Hiszen mi másra szolgálna a házassági kötelék Pál apostol tanítása szerint is, mint a paráznaság leküzdésére?!

A három teológus, Luther, Philipp Melanchthon és Martin Bucer valószínűleg a legőszintébb lelkigondozói hozzáállással hozta meg döntését, amikor gyónási tanácsukban jóváhagyták a bigámiát, ám lelkigondozottjuk számos részletben megvezette, és esetleges katolizálását kilátásba helyezve meg is zsarolta őket. Még nagyobb hibát követtek el azonban abban, hogy szűklátókörűen figyelmen kívül hagyták a kérdés büntetőjogi és politikai vonatkozásait – ami hosszabb távon a Schmalkaldeni Szövetség elszigetelődéséhez és 1547-ben katonai vereségéhez vezetett. Lutherék elsősorban a gyötrődő lelkiismeret vigasztalására koncentráltak, másodsorban azonban jól felfogott szövetségi érdekből a nyilvános botrányt is kerülni akarták, ezért lett azután teológiai érvelésük vállalhatatlanul erőszakolt: „Ez alapján igyekeztünk olyan példákkal, mint Ábrahám stb., amennyire lehet, Isten előtt számára igazolást keresni.”¹⁵ Nem csoda, hogy az ellenfelek azonban felfedezték a tartalmi összefüggéseket az 1520-as években kifejtett új házasságteológia és a tartománygróf későbbi botlása között.¹⁶

Végso soron tehát sok-sok eset között egyetlen bigámia, Hesseni Fülöpé kompromittálta Luther reformgondolatait, és ugyanez motiválta a szintén érintett Melanchthont az Egyház babiloni fogsága szövegének utólagos megtisztítására az idevágó passzusoktól (éppen 1546-ban, Luther halála után, de még a schmalkaldeni háború kitörése előtt). Németföldön már nem lehetett a botrányt eltussolni (ezért is hagyta érintetlenül a wittenbergi kiadó A házaseletről c. traktátus német szövegét az összkiadás 1553-ban megjelent kötetében), de a nemzetközi érdeklődés a latin szöveg idejekorán történő megcsonkításával talán még visszaszorítható volt.

A házasság tapasztalati (a Szentíráson és a lelkigondozói tradíción alapuló) reformteológiája így két évtized után kimúlt, egyáltalán nem csendben, inkább látványos bukással. A Luthert követő nemzedék már ellenérzések nélkül nyúlt újra a hagyományos kánonjogi szabályozáshoz, jó példa erre a magyar Melius Juhász Péter. A lutheri reformgondolatokat sikerült a jótékony feledésre bízni, mára már csak a téma kutatói tartják számon őket. Sokkal nagyobb érdeklődés kíséri a reformátor saját házasságát és azokat a kijelentéseket, melyeket az Asztali beszélgetésekben

15 LVM 7. pp. 635–636. (3493. sz.).

16 Uo. pp. 636–637., vö. LVM 8. pp. 566–567. (5096. sz.).

olvashatunk tőle – mint teológiai hitvallását ugyanerről a témáról. De az utókor talán nem is téved akkorát, hiszen Luther 1525-ös menyegzője sem volt kevesebb hitvallásnál,¹⁷ és évtizedes családi élete sem hirdetett mást, mint a teremő Isten ezen ajándékaért mondott szakadatlan hálaadást.¹⁸

RÖVIDÍTÉSEK

LVM 2 = *Luther válogatott művei*. 2. köt. *Felelősség az egyházért*. Szerk. Csepregi Zoltán. Budapest, 2017, Luther Kiadó

LVM 5 = *Luther válogatott művei*. 5. köt. *Bibliafordítás, vigasztalás imádság*. Szerk. Csepregi Zoltán. Budapest, 2011, Luther Kiadó

LVM 7 = *Luther válogatott művei*. 7. köt. *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Budapest, 2013, Luther Kiadó

LVM 8 = *Luther válogatott művei*. 8. köt. *Asztali beszélgetések*. Szerk. Csepregi Zoltán. Budapest, 2014 Luther Kiadó

VD 16. = Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. 1–25. Stuttgart, 1983–2000, Hiersemann. www.vd16.de

WA = LUTHER, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe* („Weimarer Ausgabe”). 1–73. Weimar, 1883–2009, Böhlau

17 LVM 7. p. 418. (900. sz.).

18 LVM 7. p. 603.; 650. (3141. és 3699. sz.).